

Religion for miljøet: Affaldsinterventioner i Himalayabjergene

Trine Brox, lektor på forfremmelsesprogrammet, leder af Centre for Contemporary Buddhist Studies ved Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet (trinebrox@hum.ku.dk)

Abstract

Baseret på feltarbejde i Indiens delstat Himachal Pradesh diskuterer artiklen, hvordan religion mobiliseres og gøres relevant i arbejdet for miljøet gennem "affaldsinterventioner." Formålet med disse affaldsinterventioner var at stimulere diskussioner om forbrug, affald og bæredygtighed, øge bevidstheden om affald, og bidrage til at forbedre de lokale affaldspraksisser. Artiklen viser, hvordan disse interventioner forsøgte at mobilisere religion til at få folk til at afholde sig fra at smide affald. Især fokuserer artiklen på en videokampagne, som appellerede til folks følelser, moralske og religiøse overbevisninger. Det gjorde videoerne på tre forskellige måder: ved at fremme ideen om det guddommelige, der bor i naturen, ved at introducere det buddhistiske begreb om gensidig afhængighed og ved at pege på betydningen af det sted, der bebos af en åndelig leder: den 14. Dalai Lama. Disse affaldsinterventioner eksemplificerer, hvordan en lokalbefolkning i Himalayabjergene finder det relevant at mobilisere religion til fordel for miljøet, hvor religion adresserer et akut og uundgåeligt affaldsproblem genereret af overforbrug.

Nøglebegreber: affald, affaldsinterventioner, Dalai Lama, Himalaya, miljøbuddhisme, praksisforskning

At den tibetansk-buddhistiske leder, den 14. Dalai Lama, er miljøbevidst, er dokumenteret gennem adskillige taler og handlinger.¹ Iført burgunderrøde munkeklæder og med en skovl i hånden er han blevet afbildet arbejdende med mulden for at sætte ungtræer i jorden; ask, kirsebærtræ, birk og ashokatræ. Han har også plantet adskillige *figus religiosa* (også kendt som bodhitræ og pipaltræ) over hele verden: London, Austin, Melbourne og selvsagt i Bodh Gayā – der, hvor den historiske Buddha Śākyamuni engang mediterede i skyggen af et *figus religiosa* og rørte jorden for at bevidne øjeblikket da han nåede oplysning. Foran et stort publikum af journalister, politikere, miljøaktivister, velgørere og buddhister, har Dalai Lama plantet adskillige træer, der lover liv og håb for planeten.

¹ Hans taler findes på tibetansk (<https://gyalwarinpoche.com/messages/environment>) og er oversat til mange andre sprog, inklusivt engelsk (<https://www.dalailama.com/messages/environment/buddhist-monks-reflections>).

At plante træer er blevet et symbol på handlekraftige og deltagende religioner, der 'gør noget' for planeten; alle fem verdensreligioner har miljøforkæmpere blandt deres rækker af religiøse autoriteter. Buddhismen er en af dem, som er blevet mobiliseret i klimakampen gennem mange år. I buddhismen tales der om en 'grøn dharma' (Dessi 2013; Huber 1997; Williams-Oerberg 2022),² det vil sige, at Buddhas lære fremstilles som miljøbevidst og miljøvenlig. Således er buddhismen blevet gjort til en kilde for miljøetik (Schmithausen 2010; Bhutia 2021). Man leder i de gamle buddhistiske skrifter for at finde en miljøbevidsthed, som har relevans i dag (se f.eks. Kaza og Kraft 2000; Tucker og Williams 1997), og samtidigt buddhistiske ledere taler om bæredygtig forvaltning af planeten (f.eks. Dalai Lama i Dunne og Goleman 2018; Karmapa 2017; Sivaraksa 2009).

Den globale spredning af miljøbuddhisme startede måske med thailandske buddhistmunke, herunder Sulak Sivaraksa og Phrakhru Pitak Nanthakhun, som har beskyttet miljøet ved at ordinere træer (Darlington 2018; 2012). Siden 1980'erne har den 14. Dalai Lama (fra den tibetanske buddhismes Geluk tradition) udviklet en buddhistisk miljødiskurs både på tibetansk og engelsk – senest allieret med den svenske klimaaktivist Greta Thunberg. Andre berømte tibetansk-buddhistiske autoriteter, som for eksempel den 17. Karmapa Ogyen Trinley Dorje (Kagyu traditionen), Gyalwang Drukpa (Drukpa traditionen) og Chetsang Rinpoche (Drikung Kagyu traditionen), har også igangsat egne initiativer til gavn for miljøet. Typisk har buddhistiske ledere og deres organisationer formuleret miljøkampagner i form af at beskytte eller plante træer, men der er også andre tiltag, så som nul-affaldsinitiativer i Bhutan (Allison 2019), grøn omstilling i japanske Sōtō Zen templer (Williams 2012), og sorterings- og genbrugsstationer i Tzu Chi organisationer i Taiwan (Hsiao et al. 2019), for blot at nævne nogle få toneangivende miljøbuddhistiske tiltag.

Der er forskere, som har kritiseret disse initiativer for at være en slags 'grønvaskning' af buddhismen. Det vil sige, at de peger på, hvordan promoveringen af buddhismens ideologier, praksisser og organisationer som 'grønne' er stærkt overdrevet eller direkte usandt.³ Inspireret af Poul Pedersens (1995) diskussion af det religiøse miljøparadigme, har den norske antropolog Arne Kalland demonstreret, hvordan det er "populært å lese økologisk innsikt inn i religiøse dogmer og praksiser" (Kalland 2008, 97). Han påtager sig opgaven at vise, hvordan de selvsamme glorificerede buddhistiske dogmer er årsagen til miljøproblemerne. I Danmark har antropologen Elizabeth Williams-Oerberg (2022) vist, hvordan den globale opmærksomhed på 'grønne' buddhistiske miljøinitiativer (naturbeskyttelse og træplantning) overskygger andre akutte og alvorlige 'brune' buddhistiske miljøinitiativer (håndtering af affald og forurening). Denne ubalance, som hun kalder 'brun buddhisme', omfatter både det affald genereret gennem buddhistisk praksis og bestræbelserne på at mindske det (Williams-Oerberg 2022, 170). Williams-Oerberg har studeret pilgrimsturisme, hvis voldsomme forbrug og miljøbelastning truer den sårbare delstat Ladakh i Indien. Dette står i stærk kontrast til den 'grønne buddhisme', som har højt profilerede, globalt anerkendte aktiviteter – for eksempel når

² Dharma er sanskrit og henviser til Buddhas lære, på tibetansk *chö* (ཆོ). Fremmedord på tibetansk er transskriberet i denne artikel i henhold til *THL Simplified Phonetic Transcription of Standard Tibetan* (se f.eks. <https://www.thlib.org/reference/transliteration/#!essay=/thl/phonetics/>) med den tibetanske stavelse i parentes første gang ordet optræder.

³ Blandt kritikerne er Dessi (2013), Harris (1991), Kalland (2008), Pedersen (1995), Sørensen (2013) og Williams-Oerberg (2022). Se også Elverskog (2020) for en diskussion af buddhismens miljøhistorie.

Dalai Lama planter træer. Hendes kritik understreger behovet for at supplere en 'grøn dharma' med en brun – måske er det på tide med en buddhistisk affaldsteologi?⁴

Sådanne underbelyste 'brune' emner er netop omdrejningspunktet for denne artikel, der præsenterer en affaldsintervention organiseret af forskningsprojektet WASTE: Consumption and Buddhism in the Age of Garbage. WASTE projektet satte fokus på den globale affaldskrise ved at undersøge affaldsforestillinger, affaldspraksisser og affaldsbaner i fem buddhistiske samfund i Indien, Nepal, Bhutan, Japan og Juleøerne.⁵ Hvad der sker med de ting, vi forbruger – om de bliver genbrugt, smidt ud, eller andet – afhænger ikke kun af genstandenes materielle egenskaber (elasticitet, hårdhed, porøsitet etc.) og processer (f.eks. korrosion, forrådnelse, udtørring), men også en værditilskrivning eller et værditab, som fremgår af sociale og kulturelle processer i det omgivende samfund. Også religiøs overbevisning og praksisser kan forme, hvad individet eller samfundet mener skal ske med en genstand: hvorvidt den er affald eller er værdsat, og hvad man gør ved den. WASTE-projektet bidrager således til debatten om grøn omstilling med cases, der lærer os, hvad der motiverer, og hvad der står i vejen for de nødvendige adfærdssændringer, som er indbygget i den grønne omstilling. Hvis den grønne omstilling skal være en succes, er den nødt til at være verdensomspændende, og det betyder, at vi har brug for affaldsetnografier fra hele verden.

Denne artikel bygger på en affaldsetnografi fra Dharamshala,⁶ som har været den 14. Dalai Lamas hjem-i-eksil siden 1960. I Dharamshala har jeg samarbejdet med en lokal, tibetansk partner, Clean Upper Dharamshala Programme (CUDP), for at identificere, undersøge og bidrage til løsninger på de aktuelle affaldsudfordringer gennem en fælles indsats. I Dharamshala finder de lokale affaldsforestillinger og -praksisser sted i en blandet befolkning af buddhister, hinduer og muslimer. I denne artikel vil jeg vise, hvordan CUDP betragter religion som en drivkraft for miljøbeskyttelse og mobiliserer religion for at opmuntre til miljøvenlig adfærd og forhindre, at affald bliver smidt ud i naturen. Først præsenterer jeg Dharamshalas affaldsproblem og derefter samarbejdet med CUDP omkring affaldsinterventioner. Dette eksemplificeres i den videokampagne, som CUDP producerede, hvor det er tydeligt, at de forsøgte at vække folk religiøst, følelsesmæssigt og moralsk, som jeg viser i den anden halvdel af artiklen.

⁴ Vi kan nok ikke finde budskaber hos den historiske Buddha vedrørende, hvad vi skal gøre med vores affald – der var ikke som sådan problematisk affald dengang, 500 år før vores tidsregning, før byerne blev steder, der skulle håndtere masseforbrug og stædige plastikmaterialer, som naturen ikke kunne tage tilbage (jf. Melosi 2005). En moderne affaldsteologi er nødt til at diskutere mere end blot den 'ædle sandhed', at alt er forgængeligt og derfor bliver affald. Det er en spændende diskussion, som fortjener sin egen artikel.

⁵ De andre affaldsetnografier blev udarbejdet af postdoc Saskia Abrahms-Kavunenko på Jule-øerne, postdoc Dendup Chopel i Bhutan, ph.d.-studerende Sierra Humbert i Nepal og lektor Jørn Borup i Japan. WASTE projektet blev finansieret af VELUX FONDEN (2021–2026) og har til huse på Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet.

⁶ Jeg har skrevet flere artikler baseret på emnet med eksempler fra den tibetanske buddhisme, hvor jeg har undersøgt religionens rolle i genereringen, sorteringen og håndteringen af affald (f.eks. Brox 2023; 2022). Ved at undersøge, hvordan tibetanske buddhister taler om og behandler forskellige former for affald, udfolder jeg de religiøse, affektive, moralske og politiske dimensioner ved affald og viser, hvordan affaldsbaner forhandles gennem skiftende og til tider modstridende affaldsforestillinger (se f.eks. Brox 2023).

Figur 1. Affald ved en skovsti i Mcleodganj. Fotograferet af Trine Brox, januar 2024.

Det guddommelige men beskidte Dharamshala

Navnet Dharamshala er hindi og henviser i folkemunde til 'et hvilested for pilgrimme' og bliver i dag promoveret som feriedestinationen 'Guddommelige Dharamshala' (Divine Dharamshala). Dharamshala er guddommeligt både i åndelig forstand med sine mange hinduistiske og buddhistiske templer og på grund af sin fortryllende natur med frodige skove og spektakulære bjerge. Byen folder sig ud over 27 kvadratkilometer fra sletterne i Kangradalen ved foden af indisk Himalaya, hvor regeringskontorerne og basaren ligger, og klatrer op ad bjerget forbi forstæderne Forsythganj, Mcleodganj, Bhagsunath og Dharamkot til Naddi i 2.100 meters højde. Centrum og koncentrationen af beboere og virksomheder i Øvre Dharamshala er Mcleodganj, en bydel med en markant tibetansk stemning på grund af en betydelig tibetansk flygtningebefolkning. Mcleodganj huser også en mangfoldig befolkning af hinduistiske og muslimske indere, herunder den lokale gaddistamme, kashmiriske købmænd og migrantarbejdere fra landdistrikterne.

Efter at den 14. Dalai Lama gjorde Mcleodganj til sit hjem-i-eksil i 1960, blev der etableret tibetanske institutioner, civilsamfundsorganisationer og virksomheder i området, da ti tusind tibetanere bosatte sig der.⁷ Byens befolkningstilvækst blev femdoblet siden 1961 fra 10.255 indbyggere til 53.543 ved den seneste folketælling i 2015. Dharamshalas attraktioner er dens maleriske landskaber, rige kultur og travle forretninger, der hvert år tiltrækker en anseelig tilstrømning af indenlandske og internationale turister og pilgrimme. Delstatens officielle tal vidner om en voldsom vækst i turistsektoren: I 2008 kom der 1.275.155 indenlandske turister til Kangradistriktet og 70.819 udenlandske turister. Disse tal er steget støt og toppede i 2017 med 2.684.948 indenlandske og 138.341 udenlandske turister.⁸ Dertil fik Dharamshala status som 'smart city' i juni 2015, hvilket også indebar en forbedring af infrastrukturen med henblik på at stimulere økonomien. Det forventes, at smart city-infrastrukturen vil resultere i intensiveret turisttilstrømning, mere trafik, øget forurening, forhøjet vandforbrug og en stigning i det generelle forbrug, hvilket fører til øget affaldsproduktion, med virkninger som allerede er synlige.

Overalt ser man affald (Fig. 1). Det efterlades på gaderne, fejes sammen i bunker, vælter ud af lastbiler og trillebøer. Det kastes ud af vinduerne fra forbipasserende biler og dumpes i junglen i nattens mulm og mørke. Det bliver flyttet op i trætoppene af makakaber, revet i stykker af herreløse hunde og gumlet på af hellige køer. Der smides affald langs vejene og i skoven, ned ad bjergskråningerne, i åbne afløb og flodlejer – engangskopper, knuste glasflasker, chips- og nudelposer, gummisandal, gammelt tøj, al slags affald. Organisk affald lægges ud i gaderne og i skoven, hvor de tjener som næringskilde for muldvar, aber, køer, hunde, fugle og rotter. Byggeaffald og blandet affald løber som sår ned ad bjergskråningerne, hvor fyrretræer og rododendron ellers gør Dharamshala til et usædvanligt frodigt landskab. Nogle gange ender affaldet på disse offentlige steder, fordi folk ikke når at aflevere det til skraldevognen, og i stedet for at

⁷ En undersøgelse fra 2014 nævner, at der i tillæg til de 10.000 tibetanere, som er bosat i Dharamshala, også er en betydelig 'flydende befolkning' bestående af omkring 30.000 tibetanere, som rejser ind og ud af byen regelmæssigt (Anand et al. 2014, 196).

⁸ Antal besøgende til Kangra faldt dramatisk på grund af COVID-19 pandemien til kun 217.827 indenlandske og 9.921 internationale turister i 2020. Turisterne er langsomt begyndt at vende tilbage siden 2022 med 404.305 indenlandske turister og 6.538 internationale turister. Bemærk at disse tal omfatter hele Kangradistriktet da vi ikke har statistik kun for Dharamshala, <https://himachaltourism.gov.in/wp-content/uploads/2023/03/Tourist-Statistics.pdf>, senest tilgået 8. oktober 2024.

tage det med hjem, dumper de det. Andre gange bliver det med vilje bragt dertil efter mørkets frembrud. Det er ulovligt at dumpe affald på den måde, men inspektioner og bødestrafte er sjældne. Dette problem er ikke nyt, og som det blev rapporteret i 2007: ”Mange lokale antager, at regn og vand vil ’vaske’ deres affald væk, men så langt når det aldrig. Plastik, poser og tøj samler sig langs vandløb og afløb og forårsager oversvømmelser under monsunen.”⁹ De samme problemer rapporterede min forskning i 2023-2024 – der var dog så meget mere af det. Det var ikke kun de lokale beboere i Dharamshala, men også virksomheder og turister, der smed affald. For eksempel kunne turister finde på blot at efterlade deres affald, når de havde festet ved flodbredden eller vandret i bjergene. Beboerne i Dharamshala klagede ofte over disse ’Andre’ og deres forurenende og beskæmmende affaldsvaner. Ifølge officielle tal fra 2024 indsamlede de lokale skraldemænd i Dharamshala 20,33 tons affald om dagen, hvoraf 11,77 ton blev klassificeret som ’vådt’ og 8,56 ton som ’tørt’.¹⁰ Det våde affald inkluderede madrester og snavset plastik og papiremballage, som ikke kunne genanvendes, mens det tørre var recirkulerbart plastik, papir, metal og lignende.

Affald er blevet et massivt problem i Dharamshala, men det er så normaliseret, at ulovlige lossepladser og skraldespande fungerer som vartegn for de lokale tibetanere, for eksempel når de siger: ”Vi ses ved affaldshjørnet på Tushitavej!” Vejen opkaldt efter *tushita*, ’glædens sted’, fører op til et buddhistisk refugium, hvis navn lover glæde og fred. Men Dharamshala er beskæmmet af massive mængder affald, og på Tushitavej er en semi-permanent bunke skrald blevet referencepunkt i dagligdagen som let genkendelig for alle og derfor en del af byens landkort.

Nogle tibetanere mener, at de havde et ”særligt ansvar” for at beskytte miljøet i Dharamshala, fordi de bor på ”et sted, der tilhører Dalai Lama”. De har organiseret regelmæssige oprydninger for at tage hånd om problemet, men ideen om at rydde op som en løsning på deres affaldsproblemer rækker ikke forhold til problemets enorme omfang (Liboiron og Lepawsky 2022). Omfanget af affald kræver en flerfoldig indsats, der omfatter affaldsforebyggelse, reduktion, genbrug og genanvendelse sammen med passende håndtering af affald og oprydning, der ikke kun hviler på forbrugeren eller en lille dedikeret gruppe af aktivister, men på infrastrukturen som helhed (Corvellec 2021). Sammen med en lokal partner har jeg arbejdet med både at forstå samt stimulere infrastrukturelle ændringer og adfærdsændringer, men i tillæg har den lokale partner ønsket affaldsinterventioner, som appellerede direkte til forbrugeren – både den hvis hjemstavn var Dharamshala og den tilrejsende.

Affaldsinterventioner: religion mobiliserer

Som en del af WASTE-projektet slog jeg mig sammen med den lokale, tibetanske affaldsaktør CUDP. På tidspunktet for vores samarbejde blev CUDP ledet af miljø-

⁹ Rapporten blev udarbejdet af Gillis (2007, 16) og er her oversat fra engelsk af forfatteren.

¹⁰ Dette tal, 20,33 tons affald, blev oplyst den 7. november 2024 af distriktskommisærens kontor i Dharamshala. Det betyder, at hver beboer i Dharamshala afleverede 0,38 kilo om dagen til distriktets affaldssystem. Dette tal repræsenterer nok ikke de reelle tal for, hvor meget affald byen *genererer* per dag. NGO'en Waste Warriors fra Dharamshala fortalte i et interview med mig i april 2023, at der blev genereret 30 ton affald om dagen. En undersøgelse offentliggjort i 2014 rapporterede 14 ton affald om dagen (Anand et al. 2014). Til sammenligning rapporterede Gupta og Gupta (2015, 573) i 2015, at indiske byboere genererede mellem 0,2 og 0,6 kg pr. person om dagen for ti år siden, hvilket den gang forventedes at vokse med 5 procent årligt.

koordinatoren Tenzin Passang i samarbejde med Tenzin Tseten. CUDP blev etableret på Verdens Miljødag den 5. juni 1994 af den eksiltibetanske administration, som har til ansvar at sikre trivsel og rehabilitering af den fordrevne tibetanske befolkning, som bor i Dharamshala. CUDP har organiseret mange forskellige initiativer for at tackle affaldet i Dharamshala gennem tre årtier. Tidligere havde CUDP ansvaret for at håndtere skraldet i Øvre Dharamshala (Forsythganj, Bhagsunag og Mcleodganj), men under vores samarbejde var dette ansvar udliciteret til en privat virksomhed. Dertil havde CUDP to miljøarbejdere ansat til at feje området omkring Dalai Lamas tempel og residens samt den centrale tibetanske eksiladministration, og en lastbilchauffør og en konduktør ansat til at indsamle tørt affald fra tibetanske institutioner. En anden enhed i CUDP var papirgenbrugsvirksomheden med seks ansatte og en butik, der solgte deres papirprodukter.

Vores samarbejde var defineret af de behov, som CUDP havde identificeret, og den forskningsinteresse, som WASTE-projektet havde identificeret. Vi udførte det, der kan kaldes praksisforskning, det vil sige transformativ forskning, der udvikles i fællesskab af samarbejdspartnerne i tæt kommunikation med interessenter. Det betyder, at vi har arbejdet sammen gennem hele projektets livscyklus for i fællesskab at udvikle initiativer med det dobbelte formål at producere viden om affaldshåndtering (forskning) og håndtere affaldsudfordringer (praksis). Selvom vi arbejdede indenfor forskellige institutionelle rammer og praksisser, har vi samarbejdet som ligeværdige partnere, der har respekt og forståelse for de forskellige interesser, der motiverer samarbejdet igennem (1) at identificere og definere forskningsproblemet, (2) at producere data og interventioner og (3) at bearbejde og præsentere resultaterne.¹¹

Vores fælles analysearbejde identificerede flere problematikker vedrørende affald. De kan koges ned til to overordnede udfordringer, som vores samarbejde efterfølgende har fokuseret på: henkastet affald og kildesortering. Denne artikel præsenterer resultater fra den første fase, hvor vi fokuserede på førstnævnte, der omfatter både den tilfældige og usystematiske bortskaffelse af skrald i det offentlige rum og den ulovlige dumpning (åben deponering af indsamlet affald i strid med gældende regler). De var uønskede, men hyppige affaldspraksisser i Dharamshala, som vores første affaldsinterventioner skulle adressere.

Vi organiserede flere affaldsinterventioner. Med intervention mener jeg et initiativ, der bevidst griber ind i hverdagslivet for at skabe bevidsthed og viden om et fænomen eller en praksis. Jeg så for mig, at disse affaldsinterventioner ville fungere både som en metode til at generere kundskab om affaldssituationen til det videnskabelige projekt, samtidig med at aktiviteten jo også påvirkede lokalsamfundet. Interventionen skulle således skabe diskussioner om forbrug, affald og bæredygtighed, øge bevidstheden om affald og bidrage til at ændre den lokale affaldspraksis. Vi brainstormede flere affaldsinterventioner. CUDP foreslog (og organiserede) en tibetansksproget affaldsdokumen-

¹¹ Vores samarbejde startede med en workshop den 18. april 2023 med repræsentanter fra fire lokale organisationer: CUDP, Lha, Tibetan Women's Association og Nishtha. Derudover gennemførte jeg sammen med lederen af CUDP, Tenzin Passang, en undersøgelse med 13 respondenter og afholdt dybdegående interviews med 23 samtalepartnere i 2023, hvoraf nogle blev interviewet mere end én gang. Jeg kunne også trække på min etnografiske forskning om affald siden 2018 i Dharamshala. Vi afholdt workshops, affaldsekskursioner, etnografiske undersøgelser samt en kortlægning af, hvad der sker med affaldet, efter at det er blevet smidt i skraldespanden eller afleveret til skraldevognen. Forskningen dannede grundlag for akademiske artikler, samt inspirerede og informerede vores affaldsinterventioner.

Figur 2. Opfordring om at recirkulere påmalet en husmur af NGOen Waste Warriors: ”Recirkulering gør mig så glad!” siger munken. Fotograferet af Trine Brox, april 2023.

Disse eksempler viser, hvordan religion kan være relevant, også når det gælder ’brune’ problematikker som henkastning af affald og ulovlig dumpning, og det viste sig også i den videokampagne som CUDP endte med at lave. Jeg vil introducere denne videokampagne, hvor religion aktiveres for at mobilisere tibetanere og indere til at passe på miljøet og til at lade være med at smide deres affald i naturen.

Videokampagnen

CUDP lavede en lille videokampagne, som opfordrede folk til at afholde sig fra at smide affald. Ideen var at vise videoerne på storskærmen på torvet i McLeodganj samt at lancere dem på sociale medier i turistsæsonen (marts–juni 2025). Vi har også lanceret hver video på de sociale medier med en opfølgende historie for at promovere CUDP hen over sommeren 2024. Videoerne blev filmet og klippet af en tysk filmstuderende, som gennem et år havde arbejdet som frivillig hos CUDP. Disse videospots var hans sidste projekt for CUDP. Sammen med CUDP-ansatte producerede han fem korte opmærksomhedsvideoer; tre på hindi, en på tibetansk og en på engelsk. Hver video var 20–30 sekunder lang. Den første video skildrede tre hvide gen-Z’s oplevelser i Dharamshala. De vandrer i skoven, nyder udsigten fra bjerget og mediterer i Dharamshalas spektakulære og hellige landskab, men de observerer også skraldet i naturen. Gennem engelsk dialog recirkulerer en voice-over den stereotypiske repræsentation af tibetanske steder og mennesker som dybt spirituelle, taler om hvor

unikket dette sted er, og udtrykker bekymring for plastikforurening og beder besøgende om at rydde op efter sig selv. En testkørsel blandt tibetanske NGO-repræsentanter dumpede videoen. Ingen brød sig om den. Tibetanerne forklarede, at det ikke er de hvide turister, som er problemet – de er nemlig uhyre miljøbevidste. Det er de indiske turister, som er problemet, fortalte de. CUDP producerede derefter tre videoer på hindi, hvor det var tibetanere, der guidede fortællingen og lagde stemme til filmens voice-over – dog ikke på deres eget sprog men på hindi, netop for at appellere til de besøgende indiske turister, som tit var dem, som fik skylden for skraldet i Dharamshala. Til sidst producerede de også en video på tibetansk, hvor det var den øverste tibetanske myndighedsperson i Mcleodganj, som med sin autoritære facon og med stift blik ind i kameraet formaner de tibetanske indbyggere at passe på naturen og tage hånd om deres skrald.

De tre videoer på hindi i CUDPs kampagne illustrerer, hvordan CUDP forsøgte at få indiske turister til at tage ansvar for deres eget affald ved at appellere til deres følelser, moral og religion. Endnu mere vigtigt er det at bemærke at fremfor at forsøge at gøre buddhismen mere grøn eller påstå at buddhismen er grøn, appellerer videoerne til religiøse overbevisninger, følelser og moral, som de tror, at alle deler, og som gør, at folk opfører sig respektfuldt. Kampagnen viser ingen Dalai Lama, som planter træer, men griber fat i Mcleodganj som noget mere værdifuldt end blot en geografisk placering (video 1), peger på alle omgivelser som fortryllet af guddommeligt nærvær (video 2), og taler til alle levende væsners gensidige afhængighed (video 3), som jeg vil uddybe i det efterfølgende.

Video 1: Et sted, der bebos af en åndelig leder

Den første videokampagne kaldte vi: "Mcleodganj, I care! The second home of Tibetan refugees." I videoen møder vi Tenzin Tseten, en tibetansk flygtning og medarbejder i CUDP, hvor han svarer på spørgsmålet "Hvad elsker du ved Mcleodganj?" Efter indspilningen af videoen forklarede Tseten mig, at han ønskede at formidle, at dette sted har en enorm betydning for ham, da det er her, hans spirituelle leder, den 14. Dalai Lama, bor. Dalai Lama er en kilde til håb og inspiration for tibetanere som Tseten. Derfor, forklarede Tseten under vores samtale, er Mcleodganj ikke blot en geografisk placering, men et sted, der har omfavnet de tibetanske flygtninges identitet og historie. Han opfordrer alle besøgende i Mcleodganj til at anerkende det unikke ved dette sted og behandle det med samme omsorg og respekt, som de ville værne om deres eget, uanset om det er en person, en ting, et øjeblik eller deres egen hjemstavn.

Mens Tsetens stemme lyder i videoen, ser vi scener fra Mcleodganjs farverige og eksotiske omgivelser: det frodige landskab, det myldrende liv i byen, bedeflag som svajer i vinden: "Mcleodganj er et helt særligt sted for mig, fordi Hans Hellighed Dalai Lama-ji bor her. Jeg beder ydmygt de, der besøger Himachal og Mcleodganj: smid venligst ikke affald her og der. Smid kun affald i skraldespandene." Så klippes der til Tsetens milde og talende ansigt, mens han henvender sig til lokalbefolkningen, fortsætter på hindi, og vi ser scener fra skraldevognen og skraldemændenes daglige indsamling: "Til de lokale, der bor her: Skraldevognen kommer hver morgen, så vær venlig at smide affaldet i de vogne og ikke i vejkanterne. Tak."¹⁴ Efter hans stemme forstummer, toner CUDPs logo frem

¹⁴ Hindi original: "maik loḍ ganj mere lie bahut khās hai, kyoṃki yahām pe hamāre param-pūjya dalāi lāmā jī yahām pe rahte haiṃ. jo log yahām pe himācal aur maik loḍ ganj meṃ ghūṃne āte haiṃ, unse merī darkhvaṣt hai ki

med deres slogan på engelsk: "Be part of the change. Don't dump your garbage." Alle videospots afsluttes med dette logo og slogan.

Mcleodganjs værdi gøres her lig med den åndelige leder og Nobels fredsprismodtager, den 14. Dalai Lama, Tenzin Gyatso. Således får byen særstatus af dens mest berømte indbygger, der er blevet hyldet som Tibets åndelige og politiske leder – også efter han flygtede fra kommunistisk overherredømme til Indien. Dalai Lama nyder enorm folkelig opbakning fra tibetanere i og udenfor i Tibet. De betragter ham som en manifestation af Avalokiteśvara (kendt på tibetansk som Chenrézik, སྐུ་རེ་ཅེན་ལཱ་ཤེན་པཎ་ལོ་སེ), medfølelsens bodhisattva, og 'den ønskeopfyldende juvel' (*yizhin norbu*, ཡིན་པའི་རྒྱ་ལོ་རྒྱུ་ལྔ་པ་ལོ་སེ). Flere af Tsetens landsmænd kalder den hengivenhed og tillid, som de har til Dalai Lama for 'blind tro'. Han har en ophøjet position, hvilket sammen med hans buddhistiske uddannelse betyder, at tibetanerne lytter til ham som en kilde til både spirituel og verdslig vejledning. Det er derfor ikke uden betydning, hvad Dalai Lama siger om klimakampen og miljøbeskyttelse, og det er ikke uden betydning, at Mcleodganj er hans hjem.

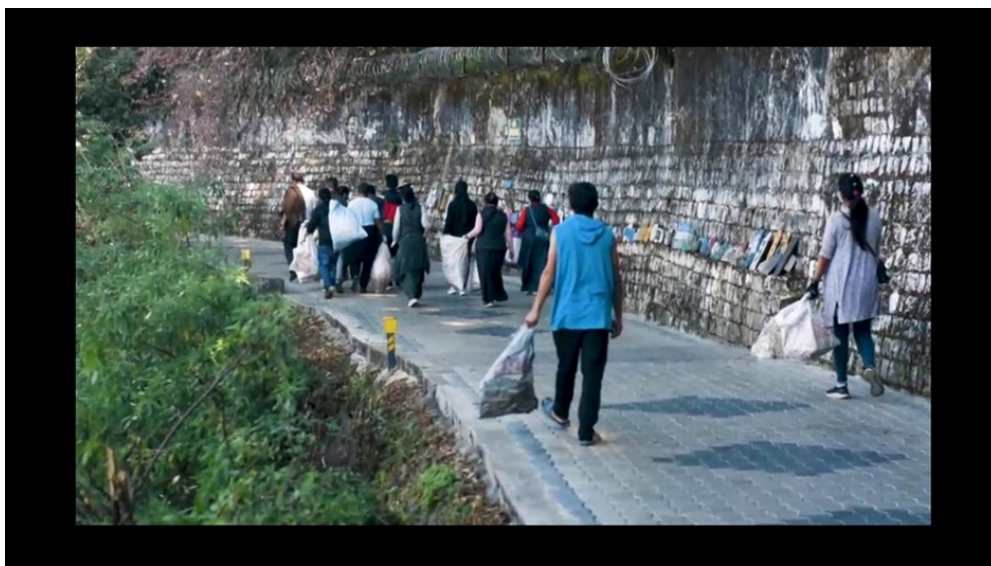
Det er langt fra sikkert, at de indere, som er modtagerne af Tsetens besked, forstår Dalai Lama som miljøforkæmper eller medfølelsens manifestation, men de forstår, at han er en *guru*, det vil sige en ophøjet lærer. Hinduernes begreb om en guru, korresponderer til den tibetanske titel *lama* (ལ་མ་), der bruges om buddhistiske lærere til at betegne den åndelige mester eller lærde munk, en titel, der også indikerer respekt, hengivenhed og status. I videoen formidles den særlige status og relation som Tseten har til Dalai Lama ved at tilføje 'Hans Hellighed' (*param-pūjya*, ཕམ་པུ་ཇུ་པ་ལོ་སེ, som betyder "yderst ærværdig") foran hans navn og det kønsneutrale ærbødighedssuffiks 'ji' (ཨ་ཨ་) efter hans navn for at udtrykke denne respekt. Gennem dette lingvistiske greb udtrykker Tseten respekt for Dalai Lama og knytter hans navn direkte til stedet, mens han adresserer problemet med affald. Sådan laver Tseten en mildere version af idéen om at hænge gudebilleder op, der hvor folk urinerer og smider deres skrald – uden tilnærmelsesvis at blive til noget blasfemisk eller stødende for de hengivne tibetanere. Derimod knyttes Tsetens respekt for Dalai Lama direkte til folks gode opførsel i Mcleodganj.

Video 2: Det guddommelige i vores omgivelser

Den anden videokampagne "What does religion have to do with environmental protection?" bruger også religion som virkemiddel. Den appellerer til folks tro på naturens fortryllelse. I videoen håber Tseten, at budskabet giver genlyd på tværs af religiøse overbevisninger. Videoen henviser til en fælles forestilling – nemlig allestedsnærværelsen af det guddommelige – mens Tseten appellerer til den kollektive forpligtelse om at beskytte miljøet. Mens vi hører Tsetens stemme, ser vi billeder af guldbemalede bedehjul, bedeflag som danser på en snor, en fredelig skovsti og en frodig natur. Til sidst panorerer kameraet og fanger ryggen af en gruppe tibetanere, som bærer hver deres affaldssæk, mens de vandrer langs en mur med *mani*-sten (sten med hellige skrifter og symboler), der leder væk fra Dalai Lamas residens og tempelkompleks i Mcleodganj (Fig. 3). Til disse billeder fortæller Tseten: "Når vi besøger templer, moskéer eller klostre, ser

kūrā yahām vahām na phenkem, kūrā kūredān meṃ hī phenkem, aur jo locals jo yahām pe rahe haiṃ, subah roz gārī āte hai, kūrē ke gārī, to kūrā usī meṃ phenkem, na ki saṛkoṃ meṃ. dhanyavād." Transskriberet og oversat fra Hindi til engelsk af Elmar Josef Renner.

vi, at de bliver holdt meget rene og pæne. Men jeg tror, at Gud findes i alle hjørner af verden. Derfor skal vi gøre en indsats for, at hvert sted er rent og ordentligt. Tak.”¹⁵

Figur 3. Framegrab fra videokampagnen af CUDP hvor frivillige vil samle affald ved Dalai Lamas tempel. Fotograferet af Valentin Iser, 2023.

Efter indspilningen fortalte Tseten mig, at han havde tænkt på, hvor rent det er på hellige steder, hvad end det er hinduistiske templer, muslimske moskéer, buddhistiske klostre eller kristne kirker. Han ønskede derfor at appellere til, at folk passer på deres omgivelser og holder dem rene, ligesom vi holder vores hellige rum rene. I Dharamshala var det også tydeligt, at det at holde disse steder rene og ryddelige ikke kun handlede om at skabe orden og renhed. Det havde også at gøre med den karmiske fortjeneste som sådan 'faith labour' genererer. Jeg definerer 'faith labour' som den indsats og flid en buddhist udfører med tro (*dépa*, དཔུ་) og overbevisning (*yiché*, ཡིད་ཅེས་) (Brox 2019). Denne flid kan, med den helt rigtige indsats af dybtfølt tro og overbevisning, transformere det ordinære til det hellige, selvom aktiviteten blot er en hverdagssyssel, for eksempel at feje gulvet i et kloster, at fjerne kolort fra en hellig skovsti, at rydde grus og småsten fra tempelgrunden, at hakke hellige symboler ind i sten, at rotere et bedehjul, at falde til jorden i bøn foran en statue, at fodre fugle og makakker med gårsdagens ofringer, at recitere de hellige skrifter og at flytte perler på en bedekrans. Disse aktiviteter er 'faith labour'; grundlæggende måder at skabe 'karmisk fortjeneste' (*sönam*, བསོད་ནམ་), der er en slags kapital, som buddhister optjener, akkumulerer og opbevarer. Karmisk fortjeneste er det positive produkt af handlinger, der betragtes som sunde og dydige. Det er således relateret til begrebet karma (*lé*, ལུ་), loven om årsag og virkning, ifølge hvilken gode handlinger modnes til gode resultater, og dårlige handlinger modnes til dårlige resultater – i dette liv og det næste. På den måde fortæller Tseten, at ligesom vi genererer karmisk

¹⁵ Hindi original: "jab ham log mandir, masjid yā monasteries ke andar jāte haiṃ, to un jagahon ko kāṛṭh sâf-suthrâ pâyâ jātā hai. lekin merā mānnā yah hai, ki bhagvân saṃsār ke har kone meṃ pāye jāte haiṃ. islie hamēṃ har jagah sâf-suthrâ rakhnā cāhie. dhanyavād." Transskriberet og oversat fra Hindi til engelsk af Elmar Josef Renner.

fortjeneste, velsignelse (*jīnlāp*, རྒྱལ་ལོ་ལོ་ལོ་ལོ་) og held og lykke (*trashī*, འཇམ་ཤེས་) ved at holde hellige steder rene, lige så med alle andre steder vi færdes, fordi det guddommelige er allestedsnærværende.

Da jeg talte med Tseten om denne video, sagde han, at folk er så gode til at holde de hellige steder rene, så hvorfor ikke også andre steder? Han tænkte på, hvordan hinduer tager deres sko af, når de går ind i et tempel, og ved at relatere ideen om, at Gud bor overalt, betyder det, at vi burde holde os fra at smide vores affald overalt. Tseten mente, at alle religioner dybest set tror på det samme: ”Vi tror på, at Gud er overalt i omgivelserne. Derfor burde vi beskytte vores omgivelser og holde dem rene.”¹⁶ Det guddommelige lever i floden, i vejkanterne og i vinden, så det er selvfølgelig, at vi skal passe på naturen. Ved at tænke på omgivelserne som potentielt animerede, beboede af stærke, guddommelige kræfter, mente Tseten, at videoen kunne være med til at øge folks bevidsthed om, at naturen er lige så vigtig at passe på som deres egne templer.

Video 3: Gensidig afhængighed

I den tredje videokampagne ”Interdependence in environmental protection” optræder min praksispartner Passang. Det, der inspirerede hendes budskab i videoen, er det buddhistiske princip ’gensidig afhængighed’, som den 14. Dalai Lama er en stor fortæller for. På tibetansk kaldes det *temdrel* (རྟེན་འབྲེལ་), og Passang fortalte mig, at begrebet var indlejret som en værdi i det tibetanske samfund. Videoen åbner med hendes blide ansigt, der forsigtigt taler, og derefter klippes der til en aften, hvor vi i ly af mørket ser en person slippe en pose affald på gaden, mens et rødt forbudsskilt fylder billedet. Så klippes der til dag, hvor skraldevognen og arbejdere skal tage affaldet op efter ulovlig dumping, mens Passangs stemme lyder: ”Dit eget affald, dit eget ansvar. Vent venligst på skraldevognen eller smid det i skraldespanden.” Videoen afsluttes med billeder fra den frodige natur, tibetanske bedeflag vajende i vinden, en mand indhyllet i røgen fra affald, der brænder, et nærbillede af en hellig ko, før der klippes tilbage til Passang: ”Hvis vi holder vores miljø rent, vil mennesker være glade, dyrene vil være glade, og Moder Jord vil også være glad.”¹⁷ Så skifter hun fra sit usikre hindi og siger på engelsk ”thank you.”

Hendes appel henviser til menneskers, dyrs og Moder Jords lykke, fordi de lever i *temdrel*— ideen om, at de er alle afhængige af hinanden, og at der er en forbindelse mellem alt. Passang ville i sin korte tale fremkalde den følelse af *temdrel* og harmoni, og hun håbede, at seerne havde den samme oplevelse, som hun kunne udnytte ved at appellere til ønsket om at gøre mennesker, dyr og Moder Jord lykkelige ved at tage individuelt ansvar. Blandt andet havde Dalai Lama formidlet *temdrel* i et digt, som jeg bagefter introducerede til Passang. Her skriver Dalai Lama på vers om den buddhistiske version af, hvad vi kan kalde et økosystem, *nöchü* (སྐྱོད་བཅུད་), defineret som *temdrel* (རྟེན་འབྲེལ་དང་འབྲེལ་བ་). I digtet skriver han om, hvordan vores omgivelser er skabt af vores kollektive karma. Han prædiker om de kortsynede og grådige forbrugsglæder og overflod, mens vi

¹⁶ Mcleodganj, interview 12. september 2023.

¹⁷ Hindi original: ”*apnā kacṛā, apnā zimmedārī. please gārī wālā ko intezār kareṃ, yā kūrādān meṃ dālo, paryāvaran ko svacch rakhengā to insān bhī khuś, jānwar bhī khuś aur prthvī mātā bhī khuś. thank you.*” Transskriberet og oversat fra Hindi til engelsk af Elmar Josef Renner.

ødelægger den sårbare Moder Jord med alle dens væsner, som er gensidigt afhængige af hinanden, *temdrel*.¹⁸ Passang reagerede på digtet sådan:

Jeg elsker [digtet].

Det tog faktisk lang tid for mig virkelig at forstå og absorbere hvert ord, da jeg læste det på tibetansk. De budskaber, det har til os, er så dybtgående, kraftfulde, tankevækkende, dybt bevægende og fremsynede med en medfølelse tilgang. Da jeg læste det, følte jeg mig tættere på mine omgivelser, og tættere på alt, hvad der var udsat for påvirkninger, ændringer i tid og gensidig afhængighed: intet blev glemt – alle væsener og ikke-væsener, selv elementer af alle slags og elementer i universet var inkluderet – alle er af lige stor betydning i dette økosystemiske perspektiv.¹⁹

Økosystem i en buddhistisk sammenhæng (*nöchi*) handler om, hvordan elementer, genstande, organismer, dyr, mennesker, guddommelige væsner og andre 'sansende væsner' (*semchen*, རྟེན་མཆོག) interagerer med hinanden og deres omgivelser og er gensidigt afhængige af hinanden. I en buddhistiske sammenhæng omfatter det også troen på altings indbyrdes forhold (*temdrel*), et begreb for 'afhængig oprindelse' eller 'gensidig betingethed', som udgør den buddhistiske teori om kausalitet. Det buddhistiske princip om gensidig afhængighed, som den 14. Dalai Lama ofte taler om i forbindelse med miljøbuddhisme og som er blevet brugt som en motiverende kraft for Passang i denne video, understreger den indbyrdes forbundenhed og afhængighed mellem alle og alt, en gensidig betinget harmoni, som ødelægges, når mennesker smider skrald i naturen. En ko får sidste billede i videoen; koen som jo er en hellig moderskikkelse i Indien. Sådan blev budskabet til Passang overleveret til de hindi-talende beboere og besøgende.

Konklusion: Religion som en moralsk drivkraft

Som projektleder af WASTE ønsker jeg at demonstrere, hvordan miljøhumaniora er et nødvendigt supplement til økonomisk modellering og naturvidenskabelige indsigter i affald, fordi forbrug og dets uundgåelige affald ikke blot er et problem, som skal håndteres gennem teknologisk udvikling og nye managementteorier. Det er vigtigt, mener jeg, at studere, hvordan affald både er et produkt af materielle processer (ødelæggelse, nedbrydning, forurening, forældelse, etc.), og et produkt af andre kræfter, som er politiske, moralske og religiøse, der får folk til at tænke, tale og handle på bestemte måder. Affaldets særlige veje – det vil sige, hvordan affald håndteres, og hvor det ender – afhænger af affaldsforestillinger, som relaterer sig til vores forskellige forståelser, følelser og overbevisninger om, hvordan verden hænger sammen, hvor ting hører til, og hvordan vi forholder os til disse ting. Her henter jeg inspiration fra Josh Reno (2018) og Mary Douglas (2002 [1966]) ved at fremhæve affaldets moralske politik, det vil sige hvordan fælles værdier og "systemer af symbolsk klassificering" (Reno 2018, 2) styrer tings og menneskers livscyklusser og definerer, hvad der er værdifuldt, farligt og devalueret af samfundet. Religion er en af disse kræfter, som derfor gør sig særligt

¹⁸ Digtet hedder རྩེད་འཇུག་ཀྱི་རྩིས་ཀྱི་འཇུག་པོ་ལྟེན་མཆོག་གི་ལྷན་སྐྱེད་ཀྱི་ཆོག་མཆོག་ལྟེན་མཆོག་ལྟེན་མཆོག་ (Dalai Lama XIV 1993) og findes i engelsk gendigtning som "The Sheltering Tree of Interdependence." Det er tilgængeligt her: <https://tibetpolicy.net/wp-content/uploads/2018/12/Dalailama-on-Environment-1987-2017.pdf>, senest tilgået 8. december 2024.

¹⁹ Personlig kommunikation, 4. september 2023.

gældende både for at forstå problemet og pege på løsninger på overforbrug og masseaffald. Det var også tydeligt i Dharamshala, hvor adfærdsændringer søges ved mobilisering af religiøse overbevisninger.

Den lille videokampagne, som forventes at nå Mcleodganjs beboere og besøgende i foråret 2025, forsøgte at knytte folk følelsesmæssigt, moralsk og religiøst til affald ved for det første at fremhæve betydningen af det sted, hvor en åndelig leder bor; for det andet, at fremme idéen om, at det guddommelige bor overalt, og vi derfor skal passe på vores omgivelser; og for det tredje, med udgangspunkt i det buddhistiske begreb om 'gensidig afhængighed', *temdre*, det gensidigt betingede økosystem beboet af alle sansende væsner. De brugte således religion som et moralsk imperativ til at motivere til miljøvenlig adfærd; at stoppe med at smide affald. Et moralsk imperativ er et stærkt følt princip, der dikterer en bestemt fremgangsmåde som det rigtige eller nødvendige at gøre. Det betyder, at tibetanerne i CUDP så styrken i at udnytte religiøse læresætninger, overbevisninger og principper til at motivere og retfærdiggøre handlinger, der gavner miljøet. Disse tilhører ikke én religion men er delt af flere i den forstand, at fælles værdier skaber et bredt, tværreligiøst fundament for miljøindsatsen. Således forsøgte CUDP at gøre religion til et redskab til at fremme adfærd, der er gavnlig for miljøet uanset religiøst tilhørsforhold. Religion er ikke kun et tilflugtssted for de klimaangste. Religion spiller også en betydelig indflydelse på menneskers forståelse af verden, og hvordan de agerer i den. Når CUDP lavede kampagnen, regnede de med, at religion kunne motivere og påvirke forståelse og adfærd. Som turister føler mange måske ikke det samme moralske ansvar for at opretholde lokale miljøstandarder på grund af deres midlertidige ophold. Den observerede adfærd kan være påvirket af den manglende tilknytning til området snarere end en modsigelse af deres religiøse principper. CUDP valgte at bruge religion for at appellere til virkelig hensyntagen ud fra den hypotese, at religion har indflydelse på moralske valg i forhold til miljøet. Religion har indflydelse på de valg, som mennesker tager i deres dagligdag, så hvorfor ikke også deres affaldspraksisser?

Videoerne eksemplificerer, hvordan affaldsinterventioner, når de genereres lokalt og indefra, udnytter sådanne kulturelle, affektive og trodsrevne dimensioner for at appellere bedre til folk. Det fortæller os også, at vi er nødt til at inddrage sådanne dimensioner for at berige vores videnskabelige diskussioner og for at bidrage til at løse de massive problemer, der er ved affald verden over. Samtidig peger dette projekt på en mere engageret, praksisorienteret metodologi, der omfavner religions potentiale til direkte at påvirke og forme social forandring. Det kan omfatte en udforskning af, hvordan religiøse principper og praksisser kan udnyttes til at fremme bæredygtighed og social ansvarlighed. Religionsvidenskaben kan også bidrage med perspektiver og metoder, som hjælper med kapacitetsopbygning, samtidig med at det bringer forskningen tættere på de religiøse udøvers levede erfaringer og de samfund, de tjener. Ved at anvende affaldsinterventioner som en metode til både at generere viden om affaldssituationen og samtidig påvirke lokalsamfundet, åbner praksisforskning op for at bidrage til akademisk viden, men også til konkret miljømæssig forandring.

Taksigelser

Denne forskningsartikel er resultatet af en fælles indsats mellem samtalepartnere, kolleger, fagfællebedømmere og redaktører – jeg er taknemlig for samarbejdet. En særlig tak skal lyde til min samarbejdspartner Tenzin Passang, samt Valentin Iser, som filmede

de fem opmærksomhedsvideoer. Tak også til Elmar Josef Renner som transskriberede videoerne og oversatte dem fra hindi.

Referencer

- Anand, Subhash, Anju Singh, R. B. Singh, og Reija Hietala. 2014. "Tourism and Solid Waste Management." I *Livelihood Security in Northwestern Himalaya: Case Studies from Changing Socio-economic Environments in Himachal Pradesh, India*, red. R.B. Singh and Reija Hietala. Springer Japan:
- Bhutia, Kalzang Dorjee. 2021. "Purifying Multispecies Relations in the Valley of Abundance: The Riwo Sangchö Ritual as Environmental History and Ethics in Sikkim." *MAV'COR Journal* 5 (2). doi:10.223322/mav.ess.2021.1.
- Brox, Trine. 2019. "The Aura of Buddhist Material Objects in the Age of Mass-production." *Journal of Global Buddhism* 20: 105–125. doi:10.5281/zenodo.3238213.
- Brox, Trine. 2022. "A Framework for Studying Buddhism and Waste." I *Buddhism and Waste: The Excess, Discard, and Afterlife of Buddhist Consumption*, red. Trine Brox og Elizabeth Williams-Oerberg. Bloomsbury Academic.
- Brox, Trine. 2023. "Tibetan Buddhism in the Age of Waste." *Journal of The American Academy of Religion* 91 (4): 820–835. doi:10.1093/jaarel/lfae041.
- Corvellec, Hervé. 2021. "The Anthropocene is the Age of Waste." <https://www.ses.lu.se/en/article/anthropocene-age-waste>, 26. November 2021. Senest tilgæet 13. december 2024.
- Dalai Lama XIV. 1993. མྱོད་བཅུད་རྟེན་འབྲུང་དང་འབྲེལ་བའི་གདམས་ངག་ལུང་དུ་འཇགས་བཅུད་ཀྱི་བསྐྱེད་པ་དགོ། (*snod bcud rten 'byung dang 'brel ba'i gdams ngag nyung ngu'i tshigs bcad du bsdebs pa dge / The Sheltering Tree of Interdependence: A Buddhist Monk's Reflections on Ecological Responsibility*). Tibet House.
- Darlington, Susan. 2012. *The Ordination of a Tree: The Thai Buddhist Environmental Movement*. State University of New York Press.
- Darlington, Susan. 2018. "Environmental Buddhism Across Borders." *Journal of Global Buddhism* 19: 77–93. doi:10.5281/zenodo.1494235.
- Dessi, Ugo. 2013. "Greening Dharma: Contemporary Japanese Buddhism and Ecology." *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture* 7 (3): 334–355. doi:10.1558/jsrnc.v7i3.334.
- Douglas, Mary. 2002 [1966]. *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge.
- Dunne, John D. og Daniel Goleman. 2018. *Ecology, Ethics, and Interdependence: The Dalai Lama in Conversation with Leading Thinkers on Climate Change*. Wisdom Publications.
- Elverskog, Johan. 2020. *The Buddha's Footprint: An Environmental History of Buddhist Asia*. University of Pennsylvania Press.
- Gillis, Derek. 2007. "The Clean Upper Dharamsala Project: A Waste Management Study." Unpublished report for The Tibetan Welfare Office and Municipal Council, Dharamsala, India.
- Gupta, Namita, og Rajiv Gupta. 2015. "Solid waste management and sustainable cities in India: the case of Chandigarh." *Environment and Urbanization* 27 (2): 573–588. doi:10.1177/0956247815581747.
- Harris, Ian. 1991. "How Environmentalist is Buddhism." *Religion* 21 (2): 101–114. doi:10.1016/0048-721X(91)90058-X.
- Huber, Toni. 1997. "Green Tibetans: A Brief Social History." I *Tibetan Culture in the Diaspora: Graz 1995*, red. Frank J. Korom. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Kalland, Arne. 2008. "Det religiøse miljøparadigmet og de Andre." *Norsk antropologisk tidsskrift* 19 (2–3): 94–106. doi:10.18261/ISSN1504-2898-2008-02-03-03.
- Karmapa, Ogyen Trinley Dorje. 2017. *Interconnected: Embracing Life in Our Global Society*. Wisdom Publications.

- Kaza, Stephanie, og Kenneth Kraft. 2000. *Dharma Rain: Sources of Buddhist Environmentalism*. Shambhala.
- Liboiron, Max, og Josh Lepawsky. 2022. "The Scales of Waste." I *Discard Studies: Wasting, Systems, and Power*. The MIT Press.
- Melosi, Martin V. 2005. *Garbage in the Cities: Refuse, Reform, and the Environment*. University of Pittsburgh Press.
- Pedersen, Poul. 1995. "Nature, Religion and Cultural Identity: The Religious Environmentalist Paradigm." I *Asian Perceptions of Nature*, red. Poul Pedersen, Arne Kalland og Ole Bruun. Routledge.
- Reno, Josh. 2018. "What is Waste?" *Worldwide Waste: Journal of Interdisciplinary Studies* 1 (1): 1–10. doi:10.5334/wwwj.9.
- Schmithausen, Lambert. 2010. "The Early Buddhist Tradition and Ecological Ethics." I *How Much is Enough? Buddhism, Consumerism, and the Human Environment*, red. Richard Payne. Wisdom Publication.
- Sivaraksa, Sulak. 2009. *The Wisdom of Sustainability*. Koa Books.
- Sørensen, Henrik H. 2013. "Of Eco-Buddhas and Dharma-Roots: Views from the East Asian Buddhist Tradition." I *Nature, Environment and Culture in East Asia*, red. Henrik H. Sørensen og Carmen Meinert. Brill.
- Tucker, Mary Evelyn, og Duncan Ryūken Williams. 1997. *Buddhism and Ecology: The Interconnection of Dharma and Deeds*. Harvard University Press.
- Williams-Oerberg, Elizabeth. 2022. "Something Rotten in Shangri-La: Green Buddhism, Brown Buddhism, and the Problem of Waste in Ladakh, India." I *Buddhism and Waste: The Excess, Discard, and Afterlife of Buddhist Consumption*, red. Trine Brox og Elizabeth Williams-Oerberg. Bloomsbury Academic.